

ÖTEKİLERİN PEŞİNDE
AHMET YAŞAR OCAK'A ARMAĞAN

IN PURSUIT OF THE OTHERS
Festschrift in Honor of
Ahmet Yaşar Ocak

A LA POURSUITE DES AUTRES
Mélanges en l'honneur
d'Ahmet Yaşar Ocak

HAZIRLAYANLAR
Mehmet Öz
Fatih Yeşil

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	235446
Taa. No:	956 OCA. Ö

ÖTEKİLERİN PEŞİNDE
AHMET YAŞAR OCAK'A
ARMAĞAN

TİMAŞ YAYINLARI | 3803
Tarih İnceleme Araştırma Dizisi | 75

EDİTÖR
Adem Koçal
Zeynep Berktaş

KAPAK TASARIM
Ravza Kızıltuğ

İÇ DÜZEN
Serhat Küçük

1. BASKI
Mayıs 2015, İstanbul

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemkar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
facebook.com/timasyayingrubu
twitter.com/timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE ÇİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaa Sertifika No: 16086

YAYIN HAKLARI
© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Osmanlı Sünnîliği ve Ulemâ

M. Hulusi LEKESİZ*

Osmanlı Devleti kendisinden önceki Türk ve İslâm devletlerinin siyasi ve sosyal mirası kadar dinî ve kültürel mirasını da devralarak büyük ölçüde devam ettirmiş ve bu mirasa kendine has şartlar çerçevesinde bazı değişikliklerle yeni şekiller vermiş ve yeni yorumlar katmıştır. Osmanlı devletinin yıkılışına kadar Türk ve İslâm tarihini, bir bütün olarak düşündüğümüzde, siyasi, sosyal ve kültürel sürekliliği tabii karşılamamız yanında bu sürecin son altı yüzyıllık kısmında ve neredeyse her alanda en etkin roller oynamış olan Osmanlı devletinin bu mirasa kendi rengini vererek devam ettirmesi de o derece tabiidir.¹

Osmanlı tarihi sadece siyasi ve askerî başarılar veya başarısızlıkların tarihinden ibaret değildir. Şüphesiz ki Osmanlı Devletinin dünya tarihinde yer edinmesine yol açan en önemli faktörlerin başında bu siyasi ve askerî alanlardaki konumu yer almaktadır. Osmanlılar, gerçekten de, yıkılışına kadar bu konumunu muhafaza etmiş, tarih sahnesindeki yerini almışlardır.

Osmanlıların siyasi, idarî ve askerî tarihi kadar araştırma konusu olmasa da, ilmi ve fikrî alanlardaki konumu ve daha açık bir ifade ile Osmanlıların ilim hayatına ve zihniyetine katkıları üzerine yapılan araştırmalar ve buna bağlı olarak yürütülen tartışmaların son zamanlarda bir hayli arttığı gözlemlenmektedir. Ancak, Osmanlı ilim hayatının teşekkülü ve teşkilatlanması bağlamında ve daha da önemlisi Osmanlı ilim zihniyetinin oluşmasında önemli roller oynamış olan ilk dönem ulemasından klasik döneme varıncaya kadar, Osmanlı âlimlerinin veya Osmanlı ilim zihniyetinin beslendiği kaynakların neler olduğu ve bunun hangi kanallarla gerçekleştiği meselesi hâlâ üzerinde araştırma yapılmayı bekleyen konulardan biri olarak durmaktadır.

Medreselerin Osmanlı coğrafyasında teşekkülünden sonra yetişen âlimler şüphesiz ki kendilerinden önceki ilim geleneğinin takipçileri oldular. İlk Osmanlı müderrisleri genellikle Selçuklu bakiyyesi ulemâdan veya diğer coğrafyalardan gelen kişilerden oluşuyordu. Nitekim İznik Orhan Gazi ve Süleyman Paşa Medreselerinde Dâvud-ı Kayserî (öl.1350) ve Alâaddin Esved (Kara Hoca) (öl.1397) bunların önde gelenlerindendir. Üstelik bunlar ve benzeri bazı âlimler öğrenim hayatlarını sadece Anadolu coğrafyasında geçirmemişler İslâm dünyasını muhtelif merkezlerine de gitmişlerdir.

Osmanlılardan önce İslâm dünyasında açılan medreseler ve buralardaki eğitim-öğretim anlayışının sünnî öğretisi esasına dayandığını görmekteyiz.

* Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü.

¹ Ahmet Yaşar OCAK, "Osmanlı İmparatorluğu ve İslâm (Problematic Bir Yaklaşım Denemesi)", XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler, Ayrı Basım, Ankara 2002, s.2.

Büyük Selçuklular tarafından tesis edilen Nizâmiye Medresesi (1065) ve İsfahan, Merv ve Herat gibi bölgelerde kurulan medreselerle, akabinde Abbâsiler tarafından tesis edilen Mustansırıyye Medreseleri (1233)² ve Anadolu Selçukluları tarafından faaliyete geçirilen medreselerde yetişen âlimler, nitelikleri bakımından neredeyse aynı eğitim sisteminden geçiyorlar ve tabir yerindeyse aynı kaynaktan besleniyorlardı.³ Nitekim daha sonra da arz edileceği üzere Osmanlı medreselerinde okutulan eserlerin hemen hemen tamamı İslâm dünyasının muhtelif bölgelerinden yetişmiş âlimlerin eserleri idi. Bu eserler daha Osmanlı medreseleri tesis edilmeden yüzyıllar önce İslâm dünyasında ilim ve kültür merkezleri olarak IX. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar önemini muhafaza etmiş olan bölgelerdeki âlimlerin yazmış oldukları eserlerdi. Üstelik bu bölgeler, takip eden yüzyılda ve sonrasında, Osmanlı âlimlerinin ilim tahsili için rağbet ettikleri bölgeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha ilk dönemlerden itibaren Osmanlı ilim hayatı, zihniyeti ve buna bağlı olarak dinî anlayışın da bu yollarla beslenmeye başladığını görmekteyiz. Zira medreselerde öğretimi yapılan dinî ilimler sadece teorik olarak öğretilmiyor, bunlar ayrıca devleti ve toplumu, idârî ve hukukî kurumlardan dinî ritüellere varıncaya kadar pek çok sahada etkiliyordu. Osmanlı siyâsî düşüncesinin de bu manzumeden etkilendiğini söylemek yanlış olmasa gerek. İşte bu siyâsî, dinî, hukukî ve kültürel yapının en belirgin özelliği Sünnî İslâm anlayışı ve bu anlayışın ve Osmanlı devletinin kurulduğu dönemlerden itibaren medreselerde öğretimini yapan ve aynı zamanda hukukî ve siyâsî teorisyenleri olarak bir misyon üstlenen Osmanlı ulemâsı idi. Bu açıdan bakılınca Ulemâyı sadece medreselerdeki eğitim-öğretim faaliyetlerini yürüten elemanlar olarak düşünmek yanlış olur. Zira bunlar yeri geldiğinde Osmanlı siyâsî hayatının bir parçası olarak⁴ ve yeri geldiğinde de toplumsal olayların baş kahramanları olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Sünnî devlet düşüncesinin, farklı bir ifadeyle, Sünnî İslâm siyaset teorisinin Osmanlı din ve düşünce hayatını nasıl ve hangi vasıtalarla etkilediğinin anlaşılabilmesi için, Osmanlı öncesi İslâm devletlerinin dinî ve siyâsî hayatlarını, tarihsel şartların ve süreçlerin de göz önünde bulundurulması şartıyla, tetkik edilmesi ve bu süreci veya süreçleri Türklerin İslâm'ı kabul ettiği dönemlere kadar da götürmek gerekmektedir. Çünkü Osmanlıların, devraldıkları İslâm anlayışı, sadece teorik bir inanç değil önceki Müslüman devletlerin ve Müslüman Türklerin aynı zamanda dinî, siyâsî, sosyal vb her alandaki uygulamalarını da ihtivâ etmekteydi.

² Bu konuda geniş bilgi için bkz. George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, (Çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Hasantuncay Başoğlu), Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004.

³ Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi, Makaleler-Araştırmalar*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 166, 389-390.

⁴ Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmî Dinî İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi", *İslâmî Araştırmalar*, IV/3 (Temmuz 1990), s. 190-194.

Tarihsel ayrıntılarına burada giremeyeceğimiz sebepler sonucu Türkler, İslâm'ı benimsemişler ve hatta İslâm'ı devletlerinin resmî dini haline getirmişlerdir. Bu devletler arasında Büyük Selçukluların ayrı bir yeri ve önemi vardır. İslâm'ı devletlerinin resmî dini olarak görmelerinin yanında Sünnî yorumu da aynı anlayışın ayrılmaz bir parçası olarak telakki eden Selçuklular, İslâm dünyasının siyasi hakimiyetini ele geçirmeleriyle Sünnî İslâm anlayışının İslâm dünyasındaki en önemli temsilcileri haline geldiler. Bu durum, haliyle Sünnî anlayışın İslâm dünyasındaki etkisinin en üst seviyelere taşınması anlamına geliyordu.⁵ Zira İslâm dünyasındaki Selçuklu üstünlüğü, aynı zamanda İslâm dünyası ve bilhassa Sünnî İslâm anlayışı için en büyük tehdit unsuru haline gelmiş olan Batınî düşünceye ve onun İslâm dünyasındaki her anlamdaki yıkıcı etkisine karşı en etkili bir siyasi gücün tezahürü manasını taşıyordu. Selçuklular, Şîfîleri ve bilhassa Büveyhîleri büyük ölçüde geriletecek tedbirler aldılar ki, bunlardan en önemlisi şüphesiz, büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün eğitim-öğretim alanındaki faaliyetleri gelmektedir. Sünnîliğin maruz kaldığı bu tehdidin önlenmesi için medreselerin tesis edilmesi ve buralarda yürütülen tedrisat, bir taraftan Sünnî İslâm'ın ve dolayısıyla Ehl-i Sünnet düşüncesinin ilimle takviye edilmesini temin ederken diğer taraftan ise toplumun en dinamik kesimlerinden olan genç talebeler vasıtasıyla toplumun itikadını muhafaza etmek gayesini güdüyordu.

Bu durum, medreselerdeki ulemânın omuzlarına birtakım görevler yüklemekteydi. Şüphesiz İslâmî ilimlerin öğretilmesi onların birinci göreviydi. Devlet ve toplum hayatı bakımından vazgeçilmez bir zorunluluk bu şekilde ulemâ eliyle yerine getirilmiş oluyordu. Eğitimi ve öğretimi yapılan Ehl-i Sünnet akaidi veya anlayışının, bu şekliyle devletin benimsediği resmî anlayışla uygunluğu temin edilmiş oluyordu. Devlet de zaten medreselerden bunu beklemekteydi. Bunun tabii bir sonuç olarak görülmesi şaşırtıcı değildir. Din-devlet ilişkilerinin çok daha önceden, mezheplerin teşekkülleri döneminden itibaren var olduğu bilinmektedir. Ulemânın Osmanlı'da gördüğü fonksiyonu anlamak, biraz da bu dönemlerden itibaren görülen bir ümerâ/ulemâ ilişkisinin tarihsel macerâsına bakmayı gerekli kılmaktadır. Ulemânın, Selçuklulardan itibaren var olagelen ve Osmanlılarda daha da derinleşen resmî-siyâsî anlayışa verdiği destek, Ahmet Yaşar Ocak'ın kavramsallaştırmasıyla din-devlet ikizleşmesi⁶ meselesi Osmanlı din-devlet ilişkileri tarihinin en önde gelen problematiklerinden biridir. Yukarıda Osmanlı'nın devraldığını söylediğimiz mirasın içinde işte böyle bir ulemâ-ümerâ ilişkisi veya din-devlet ilişkisi de mevcuttu.

⁵ Ahmet Yaşar Ocak, "Din ve Düşünce, II. Düşünce Hayatı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed. E. İhsanoğlu), c.II, İstanbul 1998, s.182.

⁶ Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmî Dinî İdeolojisi...."

Dönemin en önde gelen Ehl-i Sünnet âlimleri bu medreselerde görevler yaptılar. Bunlardan belki de en şöhretlisi olan Gazzâlî (öl.1111), Nizâmülmülk'ün açtığı medreselerde görev almıştı. Müceddid-i elf-i sâni (ikinci bin yılın müceddidi) sıfatıyla bu medreselerde görev yapan Gazzâlî tam da medreselerin açılış gayelerini yerine getirmek için talebeler okuttu ve eserler yazdı. Osmanlı âlimlerinin eserlerine ve fikirlerine büyük değer verdiği Gazzâlî'nin şahsında, ulemânın da tarihsel görevleri bu şekilde belirlenmiş oluyordu. Osmanlıya kadar intikal eden ulemanın bu pozisyonu birkaç yönden dikkatleri çekmektedir. Bunlardan kısaca bahsedecek olursak, ilk olarak, Türk devlet ve topluluklarının büyük bir ekseriyetle kabul ettikleri Sünnî İslâm'ın devletin resmî dinî görüşü olarak savunulmasının geldiğini söyleyebiliriz. Bir diğer husus ise devlet tarafından resmen benimsenen din anlayışının, dinî ilimlerde otorite olarak kabul edilen ulemâ tarafından, desteklenmesi, siyâsî düşünce ve uygulamaların meşrûiyetinin teorik temellerinin oluşturulmasıdır. Bu sonuncusu Osmanlı ilim anlayışının dayandığı zihniyetin anlaşılması bakımından önemli bir tespittir. Geleneksel olarak devletin ulemâdan beklediği vazifelerin en önemlilerinden biri de, devletin resmî/dinî düşüncesinin ulemâ tarafından hem desteklenmesi ve hem de, bu düşüncenin sorgulanması durumunda gerekli cevapların verilmesiydi. Selçuklular döneminde Nizâmiye Medreseleri ve Gazzâlî gibi âlimlerce yürütülen bu misyon, Osmanlılarda ise yine medreselerde ve başta Kemâlpasazâde ve Ebussuûd Efendi gibi yaşadıkları dönemlerde Osmanlı ilim ve düşünce hayatının en önde gelen simaları tarafından yerine getirilmişti.

Osmanlılardan önce, Anadolu'da, çoğunluğu Müslüman Türklerden oluşan toplulukları yöneten devletlerden Danişmendîler (1072-1178), Saltuklular (1072-1022) Mengücekler (1072-1228) Artuklular (1100-1207) gibi Anadolu'daki ilk Müslüman Türk devletleri ve Anadolu Selçuklu Devleti zamanlarında tatbik edilen dinî siyasetin temelinde de Sünnî İslâm anlayışı vardı. Aslında bu devletler Büyük Selçuklu Devleti'nin hem siyâsî ve hem de diğer bakımlardan takipçileri konumundaydılar ve hepsi de Sünnî İslâm anlayışını, çeşitli tarihî şartlar sonucu devlet ve toplum hayatının merkezine almışlardı. Osmanlıların Anadolu'ya bütünüyle hakim olduğu döneme kadar Anadolu'nun hemen her tarafında Hanefî mezhebine mensup insanlar yaşamaktaydı ve hukukî sahada Hanefîlik yaygın bir uygulama sahası bulmaktaydı. Başka bir deyişle, daha Osmanlıların ortaya çıkmalarından evvel Sünnîlik ve (bazı bölgelerde daha yoğun olmak üzere) Hanefîlik, başta Anadolu olmak üzere Osmanlıların hakim olacakları bölgelerde devlet ve toplum hayatının dinî, siyâsî ve sosyal veçhelerine yön veren en önemli unsurlardı.⁷

⁷Colin İmber, *Şeriatın Kanunu, Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s.30-49.; Abdullah Aydemir, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi, Devlet-i Aliyye'nin Büyük Hukukçusu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006; Hulusi Lekesiz, "Osmanlı İlmiye Geleneği İçerisinde Ebussuud Efendi", *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum, Sempozyum Tebliğleri*, Ankara, 225-231.

Bu devletleri yöneten hanedanlar, hükümdarlar, vezirler ve her seviyeden devlet ileri gelenleri çeşitli İslâm coğrafyalarından; Arap ülkelerinden İran'dan Türk illerinden, Arap, Türk ve İran kökenli ulemâyı (ki bunlar arasında hukukçuları/fakihleri) kendi ülkelerine davet etmişler, onların kurdukları medreselerde eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütebilmeleri ve ilmi çalışmalarını rahatça yürütebilmeleri için en uygun şartları hazırlama çabası içine girmişlerdir.⁸ Buna mümâsil İslâm dünyasının çeşitli ilim merkezlerine Anadolu'daki medreselerden pek çok yetişmiş ilim adamının ve tasavvuf erbabının seyahatler yaptığı bilinmektedir. İlim tahsili için seyahatlere çıkan ulemânın ve talebelerin, ilim seyahatlerinden bahsederken de belirteceğimiz üzere, gidecekleri yerleri tercih ederlerken Maverâünnehir ve Harezm, Horasan, Fergana gibi Sünnî İslâm anlayışının, en kuvvetli merkezlerini tercih ettikleri de dikkat çeken bir husustur.

Osmanlı öncesi Anadolu'da kurulmuş olan Müslüman devletlerin ve bilhassa Anadolu Selçuklu Devleti'nin bakiyyesi olan bazı toplulukların birtakım sebeplerle uçlara geldiğini ve Anadolu Beylikleri diye tabir olunan beyliklere ve bu arada Osmanlı Beyliği'ne kadar ulaştıkları bilinmektedir. Gelenler arasında ilim adamlarının da olduğu, bunlardan bazılarının müderris, kadı ve müftü gibi İslâmî ilimlerin tedrisâtıyla uğraşanlardan veya hukukçulardan oluştuğunu görmekteyiz. Toplumdaki hukukçu ihtiyacının karşılanması ve hukukî problemlerin halledilmesi için ortaya çıkan kadı ihtiyacı, Osmanlı medreselerinin henüz mezunlar vererek bu ihtiyacı karşılamadığı dönemlerde, tabir yerindeyse, ithal hukukçular/kadılar ve ilim adamlarıyla karşılanıyordu. Bu durum gerek gelenler ve gerekse davet edenler açısından bir problem teşkil etmiyordu, çünkü her iki taraf da Sünnî İslâm anlayışı ve büyük bir ekseriyetle Hanefî fıkıh geleneğine sahip bir din ve toplum anlayışına sahipti.

İlk Osmanlı müderrislerinin ve onların rahle-i tedrisinden geçen talebelerinin Sünnî ve Hanefî geleneğe göre yetişmiş âlimler ve hukukçular olduklarını, gerek medreselerde okutulan kitaplardan ve gerekse hukukî uygulamalardan anlamaktayız. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletletlerinde olduğu gibi⁹, Osmanlıların ilk dönemlerinde de, kadıların Hanefî mezhebine mensub olanlardan tayin edilmesi ve mahkemelerde ekseriyetle Hanefî hukukunun tatbik edilmesi, daha bu aşamada bile Osmanlı Devletinin Sünnî-Hanefî bir anlayışa sahip olduğunun en açık bir göstergesidir. Şüphesiz böy-

⁸ Bu konuyla alakalı olarak bkz. Fahri Unan, "Anadolu Selçukluları ve Beylikler Döneminde Eğitim", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, (Ed. Ahmet Yaşar Ocak), C.1, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006. s.389-401.

⁹ Hanefî mezhebinin yaygınlık kazanmasında Büyük Selçuklu Devletinin büyük bir rolü olmuştur ve Tuğrul Bey'in bu yöndeki faaliyetleri dikkat çekicidir. Hanefiliğin henüz pek tanınmadığı İsfahan, Hamedan ve Nişapur gibi bölgelerde Hanefî imam ve kadılar tayin etmek suretiyle Hanefiliğin buralarda da güçlenmesini temin etmiştir. Bkz. Ali Bardakoğlu "Hanefî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.16, s.6-7.

le bir yapının tesis edilmesinde, ilk dönem medreselerde ve mahkemelerde görev yapan ülemânın büyük bir payı vardır.

Osmanlılar daha küçük bir beylik iken böyle bir dinî yapıyı miras olarak devralmış¹⁰, devlet olma sürecinde ise yeni yorumlarla bu mirasa kendi renklerini katmaya başlamışlar ve hakimiyetleri altında muhtelif ırk, din ve mezhep mensuplarının bulunduğu imparatorluk dönemlerinde¹¹ Sünnî İslâm anlayışını resmî ideoloji olarak benimsemiş¹² ve hukukî pratiklerini de Sünnîliğin Hanefî yorumuna göre uygulamışlardır.¹³

Genel olarak Sünnîliğin, hukukî ve amelî olarak da Hanefîliğin Osmanlı devlet ve toplum hayatındaki pratiklerine baktığımızda, her şeyden evvel Sünnî İslâm anlayışının teorik-ilmî esaslarının medreselerde öğretildiğini, mahkemelerde ise hukukî tatbikâtının yapıldığını görmekteyiz. İlk Osmanlı medresesinin, 1336 yılında İznîk'te Orhan Gazi tarafından kurulmasıyla birlikte Sünnî ülemânın, özellikle Sünnî inanç doktrininin temelini teşkil eden kelâm ilmine dair yazılmış kitapların ders kitabı olarak okutulmaya başlandığını ve zaman içerisinde bunlara başka eserlerin de eklendiğini görmekteyiz. Medreselerin kapatıldığı dönemlere kadar okutulan ve gerek devletin ideolojik yapısını ve gerekse toplumun inanç temellerini besleyen kaynaklar olarak dikkat çeken bu eserlerden bazıları şunlardır: Tefsir ilminden Zemahşerî (öl.1143)'nin Keşşâf'ı, Beyzavî (öl.1291)'nin Kadı Tefsiri; hadis ilminden Kütüb-i Sitte ve yanında Muhammed es-Saganî (öl.1252)'nin Meşâriku'l-Envâr'ı, Bagavî (öl.1122)'nin Mesâbihu's-Sünne'si; fıkıh ilminden Merginânî (öl.1196-7)'nin el-Hidâye'si, Burhânü's-Şerîa Mahmud (öl.XIII.y.y.)'un el-

¹⁰ Burada, Osmanlılardan önce Anadolu'ya gelen veya Anadolu'da teşkilatlanan ve halkın Sünnî anlayış doğrultusunda irşad edilmesinde büyük vazifeler gören Mevlevîlik ve Kadirîlik gibi Sünnî eğilimli tarikatların varlığından da burada zikretmek gerekir.

¹¹ Özellikle XVI. Yüzyılın başından itibaren Osmanlı hakimiyetinde bulunan bölgelere baktığımızda bu etnik çeşitliliği görmek mümkündür. Çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu farklı etnik kökene sahip bu insan toplulukları Anadolu, Rumeli, İran, Irak, Suriye Mısır, Kuzey Afrika gibi çok geniş bir coğrafyada yaşıyorlardı. Bu Müslüman halklar içinde Türklerin ve Arapların oluşturduğu Sünnîler sayı itibarıyla ekseriyeti teşkil ediyorlardı. Sünnî topluluklar içinde yer alan Türklerin de Hanefîliğe mensup oldukları görülmekteydi.

¹²Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 71-106; A. Y. Ocak, *Yeniçağlar Anadolu'su'nda İslâm'ın Ayak İzleri, Osmanlı Dönemi, Makaleler-Araştırmalar*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s.193-202.

¹³ XVI. yüzyıla kadar büyük bir çoğunlukla Hanefî hukukunu uygulayan ancak zaman ve zemine göre farklı mezheplerin hukuklarının da uygulanmasına imkan tanıyan Osmanlıların, XVI. yüzyıla birlikte kadı ve müftülerin kaza ve fetvalarında Hanefî mezhebinin hukukunu uyguladığı bilinmektedir. Hanefî fıkının Osmanlı uygulamasına en iyi örneklerden biri İbrahim Halebî (öl.1549) 'nin *Mülteka'l-Ebhûr* isimli eseridir. Bu eser on yedi binden fazla fetvayı kapsamakta ve Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmaktaydı. Her kadı ve müftünün temel başvuru kaynağı niteliğindeki bu eser, Osmanlıların neredeyse resmî hukuk metinlerinden birisi sayılmaktaydı. Halebî'nin kısaca *Günve* ismiyle tanınan *Günvetü'l-Mütemelli fi Şerh-i Münyeti'l-Musallî* isimindeki eseri de yine medreselerde ders kitabı olarak okutulmaktaydı. Bir başka önemli eser de Molla Hüsrev (öl.1480)'in *Dürrü'l-Hükkâm* isimli kitabıydı ve bu da yine medreselerde okutulan önemli ders kitaplarından.

Vikâye'si, Kudûrî'nin Muhtasarı'l-Kudûrî'si, Abdürreşîd es-Secâvend'in Ferâizü's-Secâvend'i, Taftazânî'nin Telvîh'i ve Nesevî'nin Menârü'l-Envâr'ı; akâid ve kelâmdan ise Aduddîn el-Îcî (öl.1355)'nin Akâidü'l-Adûdiyye'si ve bunun Seyyid Şerif Cürcânî (öl.1413), Alâeddîn Tûsî (öl.1482) ve Molla Hüseyin (öl.1457) tarafından yapılmış şerhleri; Ömer b. Muhammed en-Nesevî (öl.1142)'nin Akâidü'n-Nesevî'si, Ahmed b. Cafer el-Hanefî (öl. 933)'nin Akâidü't-Tahavî'si, Nâsirüddîn et-Tûsî (öl.1273)'nin Tecridü'l-Kelâm'ı, Abdullah b. Beyzavî (öl.1292-3)'nin Tevâliü'l-Envâr'ı ve Aduddîn el-Îcî'nin el-Mevâkıf'ı.¹⁴

Burada zikredilenler ancak bu türden eserlerin bir kısmıdır ve bu listeyi daha da uzatmak mümkündür. Ancak bu eserler, yazarları ve içerikleri bakımından, Sünnî İslâm dünyasında inanç ve hukuk alanında en önde eserler olarak bilinmektedirler. Dolayısıyla bu eserler üzerinden Osmanlı medreselerinde öğretisi yapılan inanç ve hukuk doktrininin hangi temellere dayandırıldığı da ortaya çıkmış olmaktadır. Bu eserlere ilaveten, bilhassa Hanefî hukukun uygulanması açısından Hanefî müctehidlerince verilmiş olan fetvalardan oluşan büyük fetvâ mecmualarından da çok büyük ölçüde istifade edildiğini belirtmemiz gerekmektedir.¹⁵

En önemlilerinden bazılarını zikrettiğimiz bu eserler medreselerde okutulmakta, pek çoğunun tercümesi, şerhi, haşiyesi veya tasnifi yapılmaktaydı. Böylelikle Sünnî İslâm düşüncesinin fıkıh, kelâm, tefsir hadis gibi temel İslâmî ilimlerdeki eserleri medreseler vasıtasıyla Osmanlı ilim ve fikir hayatına kazandırılıyordu. Ulemâ bu yönüyle yönetim ve toplum açısından yüksek bir itibara sahipti; onlar, medreselerde bir taraftan bu vazifeyi icra ederken, diğer taraftan da, devletin hukukî ve bürokratik uygulamalarında, medreselerde öğretisi yapılan teorik bilgilerin hayata geçirilmesinde en önemli bir vazifeyi daha icra etmekteydi. Devlet ve toplum tarafından kendisine yüklenen vazifeleri yerine getirmeye çalışan ulemânın zihniyet temellerinin veya başka bir ifadeyle Osmanlı ilim zihniyetinin hangi kaynaklardan beslendiğinin bilinmesi önemli bir noktadır. Yukarıda kısa bir listesini verdiğimiz Sünnî ilim âleminde dair en önde gelen eserlerin Osmanlı medreselerinde okutulması, Osmanlı âlimlerinin ve düşünce adamlarının Osmanlı

¹⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1984, s.40-63.

¹⁵ Bunlardan birkaçına örnek olarak şunları zikredebiliriz: Kâdîhan (öl.1196)'ın *Fetâvâ-yı Hânîyye* veya diğer ismiyle *Fetâvâ-yı Kâdîhan'ı*, Âlim b. Alâ (öl.1384)'nın *Fetâvâ-yı Tatarhânîyye'si*, bir heyet tarafından biraraya getirilmiş bir diğer fetvâ mecmuası *el-Fetâvâ'l-Hindîyye* veya diğer ismiyle *el-Âlemgîriyye*. Bunlardan başka Osmanlı âlimleri tarafından Hanefî mezhebi doğrultusunda verilmiş fetvâların biraraya getirilmesiyle oluşturulmuş bulunan fetvâ mecmuaları da vardır: Ebussûd Efendi (öl.1574)'nin *Fetâvâ-yı Ebussûd Efendi*, Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahya Efendi (öl.1677)'nin *Fetâvâ-yı Minkârîzâde*, Şeyhülislâm Ankaravî Mehmed Emin Efendi (öl.1687)'nin *Fetâvâ-yı Ankaravî*, Şeyhülislâm Ali Efendi (öl.1692)'nin *Fetâvâ-yı Ali Efendi* bunun örneklerindendir.

İslâm anlayışını veya Osmanlı Sünniliğini hangi esaslar üzerine bina ettiklerinin ip uçlarını bize göstermektedir.

Yukarıda Osmanlı medreselerinin kurulduğu ilk devirlerden itibaren İslâm dünyasının farklı bölgelerinden âlimlerin davet edildiklerini ve bunların Osmanlı medreselerinde müderrislik, mahkemelerinde kadılık yaptıkları ifade edilmişti. Bunlar arasında Maverâünnehir, İran ve Harezm bölgelerinden gelenlerin varlığı da bilinmektedir. Adı geçen bu ulemâ Osmanlı medreselerindeki ilim anlayışının biçimlenmesinde önemli bir fonksiyon icra etmiştir. İlk medreselerden sonra, Bursa, Edirne ve İstanbul'da büyük medreselerin açılmasından sonra da adı geçen bölgelerle ilmî temaslar kesilmemiş, yüzyıllar boyu bu temaslar devam etmiştir. XV.-XV. yüzyıllarda ve devam eden yüzyıllarda Osmanlı âlimlerinin İslâm dünyasının muhtelif bölgelerindeki ilim merkezleriyle temaslarda bulundukları, ve hatta buralara ilim seyahatlerine çıktıkları, yıllarca buralarda kaldıkları ve dönüşlerinde kitaplar getirdikleri bilinmektedir. Şüphesiz ki getirilenler sadece kitaplar değildi; beraberlerinde gittikleri yerlerdeki ilmî anlayış ve metodları ve yeni fikirleri de getiriyorlardı. Bu sayede İslâm dünyasının değişik coğrafyalarında hangi fikrî akımların olduğu, hangi konuların tartışıldığından haberdâr olunuyordu. Bu, bir anlamda İslâm ilim âleminin ve bilhassa Sünnî ilim câmiasının entegrasyonunu da temin etmekteydi. Osmanlı ulemâsının veya talebelerin/ ilim adamı adaylarının gittikleri bu merkezler, İslâm dünyasında Sünniliğin ve Hanefiliğin en önemli ilim merkezleri konumundaydılar. Osmanlıların bu merkezlerle olan irtibatlarını devam ettirmelerinin bir anlamı da, İslâm düşüncesinin (özellikle Sünnî düşüncenin) bir çeşit İslâm dünyasındaki dolaşımının sağlanmış olmasıdır. Osmanlı âlimleri veya âlim adayları bu merkezlerden en çok hangilerini tercih ediyorlardı? XIV-XVI. asırlar arasında tahsil için gittikleri memleketlerin istatistiksel dağılımına baktığımızda¹⁶ şöyle bir tablo ile karşımıza çıkmaktadır: İran %44, Mısır %24, Anadolu'nun muhtelif bölgeleri %15, Maverâünnehir %9, Suriye %8 ve Irak %2. Bu verilerde isimleri öne çıkan bölgeler, yukarıda isimlerini ve eserlerini sıraladığımız ve Osmanlı medreselerinde okutulduğunu söylediğimiz eserlerin sahiplerinin memleketleri ile neredeyse aynı oldukları görülmektedir ki, aynı istatistiğe göre¹⁷, bunların öne çıkanları Mısır, İran, Maverâünnehir, Horasan, Fergana ve Harezm'dir.

Böylelikle medreselerde okutulan kitaplar ve Osmanlı âlimlerinin ilmî seyahatleri neticesinde Osmanlı ilmî zihniyetinin biçimlendiğini ve hatta bu sayede Osmanlı ilim anlayışı ve geleneği içerisinde bazı mekteplerin ortaya çıktığını görmekteyiz. Bunlar arasında en öne çıkanı Fahrüddîn Râzî (öl.1201)'nin ismi ile anılan ve kısaca *Râzî mektebi* diye isimlendirilen mek-

¹⁶Bkz. M. Hulusi Lekesiz, "Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Türk Yurdu*, (XI/49, Eylül 1991), s. 21-23.

¹⁷ Bkz. a.g.m.

teptir.¹⁸ Genel olarak özetlemek gerekirse pratik, aklî ve felsefî bir nitelik arzeden Râzî mektebi Osmanlı ilim câmiasında Molla Fenârî ismiyle meşhûr Şemseddîn Mehmed (öl.1350) ile kurulmuş, Molla Yeğan (öl.1437) ve talebesi Hızır Beğ (öl.1459) tarafından geliştirilerek devam ettirilmiştir. Akabinde bu mektep silsile halinde, Bursalı Hocazâde (öl.1486), Hatipzâde (öl.1495) gibi Osmanlı ilim adamları arasında saygın yerleri bulunan ulemâ tarafından devam ettirilmiştir. Bu cümleden olmak üzere XV. yüzyılda Molla Lûtfî (öl.1494) ve XVI. yüzyılda talebesi İbn Kemal ve onun da talebesi Ebussuûd Efendi bu mektebin zirve isimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada da görüleceği gibi Râzî Mektebinin Osmanlıdaki takipçileri konumunda bulunan bu âlimler, Osmanlı ilmiye hiyerarşisinde çok önemli yerleri bulunan isimler olmaları yanında, dönemlerinde Osmanlı yönetimi üzerinde de nüfuz sahibi kişiler olarak da göze çarpmaktadırlar. Bu mektebe ismini veren ve Osmanlı ulemâsı üzerinde eserleri ve düşünceleriyle son derece müessir olan Fahrüddîn Râzî ise, İslâm dünyasında fikirleri büyük tesirler uyandırmış ve özellikle Ehl-i Sünnet âlimlerine tesir etmiş bir şahsiyettir. Ehl-i Sünnet kelâmına yeni yorumlar katması, kelâmî meselelerin çözümünde yaşadığı dönemde revaçta olan aklî ilimlerden faydalanmaya çalışması ve Osmanlı medreselerinde çok tutulan ve okutulan, *el-Mevâkıf* gibi birçok eserin Râzî'nin görüşlerine dayanması gibi hususlar, Râzî'nin Osmanlı ilim zihniyetine ne derece tesir ettiğinin göstergesidir.

Osmanlı ilim âleminde birçok tartışmalara sebep olan ve yön veren bir başka mektepten daha vardır ki, bu da, Birgivî mektebidir. İsminden de anlaşılacağı üzere bu mektep kısaca Birgivî olarak tanınan Birgivî Mehmed Efendi (öl.1573)'nin fikirleri etrafında oluşturulmuştur. Birgivî Mektebi, Râzî Mektebinden İslâm'ın temel inanç esaslarına ait konularda farklı olmamakla birlikte, gündelik hayat içerisinde ibadetler, ahlâk ve kimi toplumsal ilişkiler çerçevesinde çeşitli eleştiriler getirmesiyle tanınmaktadır. Birgivî Mehmed Efendi, yaşadığı dönemdeki tarikat erbabını şiddetle eleştirirken, Râzî mektebini benimseyen ulemâyı, özellikle şeyhülislâmlık gibi dinî ve toplumsal sorumluluk mevkiinde bulunanları, dinin emir ve yasaklarına yeterince hassasiyet göstermemeleri sebebiyle sorumlu tutmuştur. Genelde Sünniliğin ve özel olarak da Hanefîliğin fıkıh anlayışı çerçevesinde dinî pratiklerin dinin özüne uygun biçimde tatbik edilmemesi ve şeriatın sınırlarının devlet ve toplum maslahatı bahanesiyle zorlanması ve gevşetilmesi Birgivî'nin ve takipçilerinin temel eleştiri noktalarıydı. Birgivî Mehmed Efendi bu fikirleriyle, çağdaşı Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi gibi, ulemâ hiyerarşinin en üstünde bulunan ve aynı zamanda yönetim üzerinde etkisi bulunan bir kişiyle tartışmaktan geri durmamıştır. Osmanlı döneminde kendini Sünniliğe ve Ha-

¹⁸ Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "İbn Kemal'in Yaşadığı XV ve XVI. Asırlar Türkiye'sinde İlim ve Fikir Hayatı", *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu Tebliğler ve Tartışmalar*, (Yay.Haz. S.Hayri Bolay, Ba-haeddin Yediyıldız, Mustafa Sait Yazıcıoğlu) Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1986, s.33-35.

nefiliğe Birgivi kadar bağılı hissedenden ve aynı zamanda Sünnî ve Hanefî din anlayışının ve fıkhnın herhangi bir eleştirel yorumuna dahi tahammül edemeyecek ölçüde bu anlayışı savunan bir kişiye pek az tesadüf edilebilir.¹⁹

Osmanlı ulemâsı, ister Ebussuûd Efendi gibi yönetim sorumluluğuna iştirak eden bir şeyhülislâm, isterse Birgivi Mehmed Efendi gibi hiçbir resmî sorumluluk taşımayan bir müderris olsun, Sünnî-Hanefî görüşü, hem bir devlet ideolojisi olarak ve hem de pratikte ve özellikle hukukî uygulamalarda esas alan bir yaklaşım içinde olmuştur denilebilir.

¹⁹ Birgivi'ye ait olan şu cümleler, Birgivi'nin itikâdî ve amelî konularda Sünnîlik ve Hanefîliği algılayışını göstermesi açısından dikkat çekicidir: "İtikatta ve amelde mezhebini bilmek her kişiye lazımdır. "İtikatta mezhebin kimdir?" diye sorulunca ; "Ehl-i Sünnet ve Cemaattir" denilmelidir. Yani "Rasûlullah'ın Ashâbı ve Cemaati ne itikad üzerine olurlarsa ben de aynı itikad üzereyim" demek lazımdır... Ve her müslüman hükmeylemeli ki, Ehl-i Sünnet ve Cemaat mezhebi haktır, diğer mezhebler bâtıldır." Amelde mezhebin kimdir?" deseler "İmâm Ebû Hanife mezhebidir" demeli. Ama hükmedip "Ebû Hanife mezhebi haktır, diğerleri bâtıldır" dememeli , belki demeli ki "Ebû Hanife mezhebi haktır, hata ihtimali de var; diğer mezhepler hatadır, hak olma ihtimali de var." Bkz. İmam Birgivi, Birgivi Vasiyetnâmesi, Bedir Yayınları, İstanbul 1992, s. 31-32.